

מגמות דמוגרפיות של יהודי התפוצות בראשית שנות ה-90*

פרופ' סרגיו דלה-פרגלה

המכון לחקר שימושי קרקע והחוג למדיניות קרקעית עוסקים בעיון ובמחקר על תפרוסת האוכלוסייה בהקשר של שימושי קרקע שונים בארץ. לנושא בו אדון, יש נגיעה עקיפה לתחום עיסוק מרכזי זה. בסקירתי אציג כמה מהמגמות העיקריות באוכלוסייה היהודית בתפוצות בשנות ה-80, כלומר באוכלוסייה שאינה יושבת בארץ ולכן אף איננה קשורה במישרין לשימושי קרקע ולתפרוסת האוכלוסייה בישראל. עם זאת, האוכלוסייה היהודית בתפוצות, מהווה ללא ספק, את אחד המרכיבים הפוטנציאליים המרכזיים של גידול האוכלוסייה בישראל בעתיד, ביחוד בתקופות בהן מתפתח זרם עלייה משמעותי מהתפוצות אל הארץ. לפיכך, טמונת ביהדות התפוצות השלכות על התמורות בתפרוסת האוכלוסייה ועל שימושי הקרקע במדינת ישראל.

בכוונתי לסקור בקצרה כמה מההתפתחויות הסוציו-דמוגרפיות שחלו ביהדות התפוצות בשנים האחרונות, תוך נסיון לבחון אותן במסגרת קצת יותר ארוכת טווח. הדיון עשוי לספק רקע נאות לשאלת ההשפעה האפשרית של גל עלייה גדול ומשמעותי על הדמוגרפיה של עם ישראל. אציג כאן מספר מגמות מרכזיות החשובות לענייננו, וזאת בהסתמך בעיקר על העבודה המחקרית שנעשתה בשנים האחרונות במדור לדמוגרפיה של היהודים במכון ליהדות זמננו של האוניברסיטה העברית. עבודה זו התפתחה ביותר בשנים האחרונות, לא מעט בזכות פרופ' ר. בקי ופרופ' ע. שמאלץ, שהקימו וניהלו את המדור לפני, ואף נמנו עם מקימי וראשי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה.

רצוי לראות תהליכים דמוגרפיים, כגון הגירה של יהודים לישראל ולארצות אחרות בהקשר רחב ומורכב יותר, הכולל תמורות חברתיות הן במבנה הקהילה היהודית עצמה והן בחברת הרוב שהקהילה היהודית מהווה חלק ממנה. דיונים דמוגרפיים, ובכלל זה גם דיונים המתמקדים בנושא העלייה, עוסקים בקשרי הגומלין בין שני סוגי תהליכים המשפיעים על מבנה האוכלוסייה: מצד אחד תהליכים סוציו-כלכליים בעלי אופי רציונאלי וחומרי ומצד שני תהליכים תרבותיים-אידיאיים, שבהם משקלו של הגורם הרציונאלי קטן יותר.

מתעוררת בהקשר זה השאלה, בדבר הקשר בין זהות יהודית לבין אוכלוסייה יהודית, כאשר במונח 'אוכלוסייה' כוללים הן את המשתנים הדמוגרפיים הבסיסיים הקשורים למשפחה, ילודה, גודל האוכלוסייה והרכבה, והן תהליכים של שינוי חברתי, נידות תעסוקתית והגירה פנימית ובינלאומית. היות ומסגרת הזמן אינה מאפשרת דיון מפורט בכל נושא לגבי כל אחת מהקהילות היהודיות בתפוצות בנפרד, ננסה לשרטט כמה קוי התפתחות כלליים המשותפים ליהודי הגולה בכללותם. משימה זו מקבלת לגיטימציה מחקרית בתוקף מגמה של הידמות (Convergence) הולכת וגוברת בין חלקיה השונים של התפוצה היהודית.

אכן, דרך ההבדלים המשמעותיים בין המדינות השונות בהן חיים יהודים, מבחינת משטר פוליטי ומבנה כלכלי וחברתי של חברת הרוב, עדיין קיימים תהליכים המשותפים לרוב המכריע של היהודים בתפוצות. חלק מתהליכים אלה שונה בתכלית מאלה המתחללים בימינו בחברה היהודית במדינת ישראל. בראייה מקיפה של מכלול העם היהודי בזמננו, הרי שניתן להצביע על שתי מגמות

* מאמר זה מתבסס, עם התאמות אחדות, על הרצאה שניתנה בפורום החוג למדיניות קרקעית בשנת 1989. אני מודח לניצח בנט מחמזור לדמוגרפיה ולסטטיסטיקה של היחידים במכון ליהדות זמננו שסייעה בעריכת הטקסט.

בסיסיות מנוגדות, הן במישור הדמוגרפי והן במישורים אחרים: מחד גיטא, האוכלוסייה היהודית במדינת ישראל, המהווה פחות מ-30% מכלל יהודי העולם, הולכת וגדלה במגוון מוחלטים וביחס לסך כל העם היהודי; מאידך, רוב מניינה של יהדות התפוצות לא זו בלבד שאינו שומר על יציבות בממדיו אלא אף הולך ומצטמצם, וחל בו זה שנים אחדות תהליך של כרסום, אשר מנקודת ראות ערכית, יכול בהחלט להיחשב כשלילי ומעורר דאגה.

הנושא הדמוגרפי אינו עולה בדרך כלל לכותרות הראשיות, המוקדשות על פי הרוב לבעיות שוטפות של פוליטיקה, בטחון וכלכלה, עם זאת, התהליכים הדמוגרפיים, בעלי האופי האיטי-מצטבר, מביאים בסופו של דבר לתמורות מהותיות חזקות ביותר. לכן מן ההכרח לשלב תהליכים אלה בכל חשיבה אסטרטגית ותכנונית לטווח ארוך. בשנים האחרונות גברה המודעות הציבורית לנושאים דמוגרפיים בעקבות השפעת המחקרים בתחום. הנושא הועלה על סדר יומם של הארגונים היהודיים המרכזיים בעולם. גם בממשלת ישראל עלה לאחרונה הנושא הדמוגרפי על סדר היום. באוקטובר 1987 התקיים בירושלים סימפוזיון בינלאומי, בהשתתפות חוקרים ואנשי ציבור, ובו דנו במגמות בקרב האוכלוסייה היהודית בעולם והשלכותיהן על מדיניות ותכנון בתחומים שונים. באותה עת, הוחלט לקיים בהקדם סדרה של סקרים שיקפו את רוב הקהילות הגדולות בעולם, כדי שכל קבלת החלטות תהיה מבוססת על מידע מקיף ועדכני על המבנה והמגמות בדמוגרפיה ובחברה היהודית בימינו. בקיום סימפוזיון זה ובפעולות שלאחריו אני רואה סימן להגברת המודעות לנושאים דמוגרפיים, תהליך אשר אני מקווה מאד, יקבל משנה תאוצה בעתיד הקרוב.

מספר היהודים בעולם

בראייה הסטורית, העם היהודי התפתח במאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 במהירות רבה; הוא גדל מכ-2.5 מיליון נפש בראשית המאה ה-19 לכ-10.5 מיליון בתחילת המאה ה-20 תוך כדי כך, הקדים העם היהודי בעשרות שנים תהליכים של תמורה דמוגרפית שבאו לידי ביטוי באוכלוסיות הכלליות בשלב מאוחר יותר. המדובר בעיקר על המעבר מתמותה גבוהה לתמותה נמוכה, ובתקופה מאוחרת יותר, מפריון גבוה לפריון נמוך יותר. הקדמה זו של תהליכי יסוד בקרב האוכלוסייה היהודית הביאה לגידולה המהיר מאד, לרבות בארצות אירופה המזרחית, שם, עקב כך, הלך והתרכז רוב העם היהודי באותה עת. מגמת הגידול נמשכה, אם כי במימדים יחסית יותר קטנים, עד לתקופת ערב מלחמת השנייה, כאשר העם היהודי הגיע לשיא מימדיו עם כ-16.5 מיליון נפש.

השוואה הביאה להרס כמעט מוחלט של יהדות אירופה ולאובדן של למעלה משליש מהעם היהודי בכללותו. אף כיום לא חזר העם היהודי למימדיו מלפני מלחמת השנייה, ואין גם סיכוי שיחזור למימדים אלו בעתיד על בסיס המגמות הנוכחיות, כפי שנראה בהמשך הדברים.

לאחר מלחמת השנייה היו בעולם, לפי אומדנים, כ-11 מיליון יהודים. לגבי המצב בשנים האחרונות אזכיר כמה נתוני יסוד הנוגעים למספר ולפיוזור הגיאוגרפי של היהודים בעולם. פרופ' שמלץ ואני עסקנו במלאכה קשה, ולעיתים קצת מעציבה: אומדן חדש של מספר היהודים בארצות השונות בעולם, תוך התבססות על נתונים, במידה והם קיימים, או על הערכות מצב מדעיות-מחקריות באותם המקרים בהם לא היו בנמצא נתונים של ממש. הערכה מחודשת זו הביאה אותנו לא פעם למסקנה שחלק מאומדני האוכלוסייה היהודית הקודמים היו מוטעים כלפי מעלה ונקבו במספר מוגזם של יהודים. הערכתנו המחודשת, אותה ביססנו על נתונים רציניים וסבירים יותר, הביאה ל'קיצוץ' של למעלה ממיליון יהודים, נכון לאמצע שנות ה-70. יהודים אלה לא היו קיימים כלל למעשה, ויש לאותם רק כפרי תחזיות ואומדנים בלתי מבוססים מבחינה מחקרית. בסיכום כולל הגענו למסקנה שהעם היהודי מנה בסוף שנות ה-80 קצת פחות מ-13 מיליון נפש, מתוכם כ-3,700,000 בישראל וכ-9,300,000 בתפוצות.

ומכאן שמאז שנות ה-40 גדלה האוכלוסייה היהודית בעולם בכ-2 מיליון נפש. עיקר הגידול אירע בשנים הראשונות לאחר מלחמת השנייה, עד לסוף שנות ה-50, ואילו משנות ה-60 ואילך החל תהליך

נרחב של מיתון בגידול. מתוך אותה נקודת ריאות כלל-עולמית, ניתן לומר שבשנים האחרונות קצב גידול האוכלוסייה היהודית בעולם הוא אפס. ההתייחסות במימדי העם היהודי נובעת מהתפתחות מנוגדות בארץ ובחרי: גידול של האוכלוסייה היהודית במדינת ישראל לעומת צמצום בו-זמני של האוכלוסייה היהודית בתפוצות.

תפרוסות האוכלוסייה היהודית לפי ארצות מהווה שילוב מיוחד של ריכוז ופיזור. מצד אחד, כ-96% של יהודי העולם נמצאים בתשע ארצות, כל אחת עם אוכלוסייה יהודית של כ-100,000 ומעלה; 83% נמצאים בשלוש ארצות בלבד - ארה"ב, ישראל וברייה"מ. מצד שני, ישנם לפחות 100 יהודים ב-74 ארצות. הריכוזים העיקריים, לפי אומדנים מעודכנים לסוף שנת 1988, הם כדלקמן: ארה"ב - 5,700,000; ישראל - 3,659,000; ברייה"מ - 1,450,000; צרפת - 530,000; בריטניה - 322,000; קנדה - 310,000; ארגנטינה - 220,000; דרום אפריקה - 114,000; ברזיל - 100,000.

מגמות חברתיות בתפוצות

במישור החברתי-כלכלי בא לידי ביטוי תהליך ההידמות של הקהילות היהודיות השונות בתפוצות, ראשית כל, על-ידי מגמה כלל-עולמית של עיור. תהליך זה הביא להתרכוזות רוב יהודי התפוצות במספר קטן יחסית של מטרופולינים גדולים. מצב זה שונה תכלית השינוי מזה ששרר לפני דורות אחדים, בפרט בארצות אירופה המזרחית, כאשר מרבית האוכלוסייה היהודית התגוררה במספר רב של עיירות קטנות. אף על-פי שבדרך כלל לא עסקו ישירות בחקלאות, חיו יהודים רבים בישוים שהיו סמוכים לאזורים חקלאיים. ההגירה ההמונית של יהודים ממזרח אירופה לארצות המערב, במחצית השנייה של המאה ה-19, חלה בד בבד עם המעבר לישוים גדולים יותר.

בשנים האחרונות חל בארצות העיקריות של התפוצה תהליך נוסף של מעבר ממרכזי הערים הגדולות אל פרוריהן, תהליך שיש לו השלכות חשובות על המבנה הארגוני והתפקודי של החיים הקהילתיים היהודיים. היות והמרכזים הארגוניים של הפעילות היהודית עדיין מצויים בחלקיה היותר מרכזיים של העיר, מביא תהליך ההתרחקות מהמרכז להחלשה מסוימת ביכולת ההתארגנות והתפקוד של מערך המוסדות הקהילתיים. על דבר זה מן הראוי שהמתכננים היהודיים יתנו את הדעת.

עוד תהליך חשוב המתרחש בתקופה האחרונה הוא אקדמיזציה כמעט מוחלטת של הדור הצעיר, הנוטה כיום לרכוש השכלה על-תיכונית, אוניברסיטאית או מקצועית-גבוהה. אחת הדוגמאות הבולטות ביותר היא זו של את הקהילה היהודית בניו-יורק, המונה בימינו למעלה ממיליון וחצי נפש, והמהווה את הקהילה היהודית הגדולה ביותר בעיר כלשהי בעולם. לפי סקר שנערך ב-1981, כ-70% מהיהודים בניו-יורק בגיל 25 ומעלה היו בעלי תואר אקדמי ראשון לפחות ו-25% מתוכם אף הגיעו לרמת תואר שני או שלישי. נתונים אלה משקפים רכישת השכלה וגם התמחות מקצועית הולכת וגוברת של האוכלוסייה היהודית. למרות ששורת מגמה מתמדת לשיפור רמת ההשכלה בקרב כלל האוכלוסייה בארצות המערב, עדיין קיים פער ניכר בין רמת ההשכלה של הציבור היהודי לבין זו של כלל האוכלוסייה, בעיקר כשדובר באחוז המתמחים בעלי תואר שני ושלישי.

תהליך האקדמיזציה וההתמחות הגוברת משפיעים מצד אחד על המבנה התעסוקתי של היהודים, ומצד שני - על עולמם הרוחני, השקפתיים ועמדותיהם. מבחינת ההרכב התעסוקתי, הביאה האקדמיזציה למעבר מזורז למקצועות חופשיים ולמקצועות המינהל (בעיקר במגזר הפרטי, בו נדרשת הכשרה אקדמית וטכנית ברמה גבוהה, ובמידה משנית גם במגזר הציבורי). מעבר זה הביא לשידוד מערכות במבנה המקצועי של יהדות התפוצות, אשר בתקופה שבין שתי מלחמות העולם וגם בו שלאחר מלחמת העולם השנייה, התאפיינו עדיין באחוז גבוה של עוסקים במלאכה ובמסחר. בעוד שהעוסקים במלאכה ובמסחר, שהיוו את רוב מניינו של המבנה התעסוקתי בעבר, היו עצמאיים, הרי שהמעבר למקצועות חופשיים ומינהלים לווה בירידה מסוימת באחוז העצמאיים ובעלייה מקבילה באחוז השכירים.

קשה מאוד לתת הערכה מדויקת בדבר השלכות התמורות הללו במבנה התעסוקתי, על רמת ההכנסה ועל מקומם של היהודים בסולם הכלכלי בחברת הרוב בה הם חיים. לשם כך, רצוי מאוד לחקור שאלות כגון: מה מעמד היהודים בסולם היוקרה החברתית מצד אחד, ומה מידת העוצמה והשליטה שלהם באותם תחומים מקצועיים בהם הם מרוכזים כיום? מה שברור הוא שהיהודים כיום מאופיינים בהתרכזות ניכרת במעמד הבינוני, דבר העשוי להסביר את השקפת עולמם לא רק בעניינים כלכליים אלא גם בתחומי הפוליטיקה, הדת ובסופו של דבר בעניינים הנוגעים להגדרת זהותם העצמית.

להערכת, במשך תקופה של עשרות השנים האחרונות בארצות רבות המקיפות חלקים ניכרים של הציבור היהודי, התרחשה התרחקות מן המסגרת של השתייכות והזדהות על בסיס דתי-אתני. לעומתה התפתחה הליכה לכיוון של חברה ניוטראלית יותר, בה האלמנטים של דתיות ואתניות אינם נעלמים אמנם, אך הופכים למשניים בחשיבותם לעומת דפוסי יצירה וצריכה אינטלקטואליים אחרים. תהליך זה אפיין את החברה המערבית בכללותה, אבל התרכזותם של היהודים במגזרים כלכליים וחברתיים מסוימים בתוכה, הביאה לכך שתהליך זה התרחש אצלם בצורה מואצת הרבה יותר. מכל מקום, ברור כי ניידותם במישור התעסוקתי, הגיאוגרפי ובמידה מסוימת גם האידאית-השקפתית, שינו את פניה של יהדות התפוצות בטווח זמן של דור אחד או שניים בלבד. תהליכים אלה באו לידי ביטוי בהבלטה רבה בקרב הקהילה היהודית בארה"ב, שהיא לא רק הקהילה היהודית הגדולה ביותר בתפוצות בימינו אלא גם הגדולה ביותר שהיתה אי-פעם במדינה אחת בהסטוריה היהודית.

אמנם, יש לציין שהתהליכים שהוזכרו התפתחו במצב כללי של שיפור הדרגתי של המצב הכלכלי במישור החברה והפרט ובמצב של יציבות פוליטית יחסית, לפחות לגבי הארצות הרלוונטיות לניתוח התפוצה היהודית - אפילו אם זה נבע ממאזן האימה בין שתי המעצמות הגדולות-ארה"ב ובריה"מ. שינוי משמעותי במצב הקיים התחיל להסתמן בסוף שנות ה-80 במזרח אירופה. בין יתר תוצאותיו, עלולים לחול שינויים עמוקים בתפקידה של הזהות האתנית בארצות אירופה שונות- לאו דווקא בתחום התכנים התרבותיים אלא לכיוון של מיליטנטיות ואלימות. תופעות כאלה מוכרות זה מכבר במסגרת ארצות האיסלאם. התרחשויות אלה עשויות להשפיע לא-מעט גם על התפישה העצמית של מיעוטים יהודים.

תמורות במשפחה היהודית

התהליכים שצוינו לעיל מהווים רקע לתהליכים בעלי אופי דמוגרפי ספציפי יותר, המשותפים אף הם לקהילות יהודיות שונות בתפוצות, אם כי קצב התפתחותם עשוי להיות שונה במקצת ממקום למקום. שני תהליכים עיקריים, המחזקים זה את זה, קובעים בסופו של דבר את קצב גידול האוכלוסייה היהודית והרכבה מבחינת גיל:

(א) תהליך מזורז של "הזדקנות" האוכלוסייה היהודית, המשתקף בעליית חלקם היחסי של הקשישים במבנה הגילים:

(ב) תהליך התבוללות, המשתקף בעיקר בעליית אחוז הנישואין בין יהודים ללא-יהודים.

שני התהליכים הללו מאפיינים יותר מכל, הן כסיבות והן כתוצאות, את התמורות שחלו לאחרונה במשפחה היהודית. המשפחה הגרעינית המסורתית אשר תפקדה במשך פרקי זמן ניכרים לאורך ההסטוריה היהודית כתא חברתי מרכזי של הקהילה ושל החיים היהודיים הקולקטיביים, מצוייה כיום בתהליך של התערערות. התערערות זו הינה חלק של תופעה כללית יותר המתחוללת כיום בארצות המערב, ובכלל זה בארצות בהן מתרכזות הקהילות היהודיות העיקריות בתפוצות, ולה מספר היבטים חשובים.

ראשית כל, קיימת נטייה להינשא בגיל מאוחר יותר, המוסברת בחלקה בלבד על-ידי המגמה הגוברת לרכישת השכלה גבוהה, התמחות מקצועית וכיסוס כלכלי של המבוגרים הצעירים. דחיית הנישואין למשך שנים רבות, גורמת לכך שלנישואין כבר אין קשר הדוק עם המרכיב האחר של בניית

המשפחה: הולדת ילדים וגידולם. תופעות אלה מצביעות, לדעת חוקרים רבים, על תמורה ערכית בסיסית במעמדה של המשפחה בחברה ועל שינוי סדרי העדיפויות בין מטרות אישיות מסוגים שונים בחברה המערבית של ימינו. כיום, מתגבשים ונפוצים דפוסים שונים של משק-בית ומגורים בצוותא, המהווים חלופות למשפחה הקונבנציונאלית. כל זה הביא לכך שאחוז הנישאים אי-פעם ירד באורח ניכר. ב-10-15 השנים האחרונות גדל אחוז הרווקים באוכלוסייה היהודית פי שניים או שלושה. נוצר מאגר גדול של אנשים המתקרבים לעשור השלישי או הרביעי בחייהם אשר טרם הקימו משפחה בפעם הראשונה.

במקביל, מתערערת יציבות המשפחה, כפי שניתן לראות מהגידול המהיר באחוז הגירושין בארצות השונות, כולל בחברה היהודית. אמנם יש לציין שקיימים פערים ניכרים בשיעורי הגירושין בין תת-קבוצות שונות הן באוכלוסייה הכללית והן באוכלוסייה היהודית. הבדלים אלה מבטאים מסורות ונטייות מושרשות בקשר למוסד המשפחה. לדוגמא: בקרב האוכלוסייה הכללית בארה"ב, אחוז הגירושין הוא כ-50%. כלומר: אחד מתוך כל שני זוגות נשואים עתיד להתגרש. בארצות כמו צרפת או אנגליה, אחוז הגירושין הוא נמוך מעט יותר: בסביבות 25%-30%. הנטייה להתגרש בקרב האוכלוסייה היהודית בתפוצות הגיעה בעבר הלא רחוק לכמחצית מהרמה של האוכלוסייה הכללית, אך גם אצל היהודים ניכרת עלייה מהירה בשכיחות הגירושין. בישראל לעומת זאת, אחוז הגירושין המצטבר של יהודים נמוך יותר (11% לאחר מעקב של 20 שנה) בהשוואה לארצות אחרות. נתון זה, ביחד עם שיעורי הנישואין הגבוהים למדי הקיימים בארץ, מעיד על כך שהחברה הישראלית מתאפיינת עדיין במידה ניכרת של משפחתיות, יחסית לחברות אחרות בעולם המערבי.

שאלה אחרת הנוגעת לתהליך הקמת משפחה בקרב בני מיעוטים יהודיים היא מידת ההומוגמיה בנישואין. האם בחירת בן או בת הזוג נעשית בתוך הקהילה היהודית או מחוצה לה? המגמה לגידול באחוז נישואי התערובת של היהודים, משותפת לכל הארצות בתפוצות, למרות שקיימים הבדלים מקומיים ברמה, המשקפים רקע הסטורי וחברתי שונה. בארה"ב למשל, שם נמצאת כאמור הקהילה היהודית הגדולה ביותר בתפוצות כיום, כ-30% מהנישאים היהודיים מתחתנים עם בני זוג לא יהודים שאינם עוברים תהליך גיור כלשהו. יש להניח שאתח זה של נישואי תערובת נמצא עדיין בסימן עלייה, ומתקשרות אליו שתי תופעות לוואי: ראשית, אחוז הגירושין בקרב הזוגות הנישאים בנישואי תערובת גבוה יותר ושנית - בקרב הנישאים מחדש לאחר גירושין, קיימת נטייה גבוהה יותר לנישואי תערובת. שתי תופעות לוואי אלה יוצרות מעין "מעגל קסמים" שבו אחוז הגירושין העולה, תורם להגדלת מה באחוז נישואי התערובת, בעוד שזה האחרון תורם במידה מסוימת להעלאת אחוז הגירושין. תהליך סיחרורי זה בולט מאד בארה"ב.

לעלייה באחוז נישואי התערובת בארה"ב, תורמת גם המגמה בקרב היהודים לעבור מהקהילות הממוסדות, הוותיקות ובעלות התשתית היהודית החזקה באזור הצפון-מזרחי של ארה"ב אל עבר קהילות בדרום ובמערב, המתאפיינות בתרבות של מעורבות ופתיחות רבה יותר בין קבוצות אתניות שונות ובתשתית יהודית פחות איתנה. לפיכך, אחוז נישואי התערובת גבוה הרבה יותר במערב ארה"ב ובדרומה מאשר בצפון-מזרחה. עיקר ההגירה הפנימית של היהודים בארה"ב בימינו מכוונת אל עבר אותם האזורים שבהם אחוז נישואי התערובת גבוה יחסית.

אחוז נישואי התערובת בארצות אחרות בתפוצות (כגון צרפת, בריה"מ וקהילות יהודיות קטנות יותר במרכז אירופה ובמערבה) אף גבוה יותר מאשר בארה"ב ומגיע במקרים הקיצוניים לרמה של 60%-70% מתוך כלל הצעירים היהודיים המקימים כיום משפחה. רק בדרום אפריקה, מבין הקהילות העיקריות בתפוצות, אחוז נישואי התערובת הוא עדיין נמוך למדי (10%-20% מהנישאים היהודיים).

מנקודת ריאיות הסטורית, ההתבוללות היתה חזקה יותר בקרב גברים מאשר בקרב נשים ותהליך זה נמשך במידת מה גם כיום. עם זאת, בשנים האחרונות מימדי הפער בין שני המינים קטנו באורח ניכר. נשים יהודיות השיגו יותר שיוויון בתחומי מעמד-אישי, השכלה, תעסוקה ובכל מערכת המגעים

החברתיים המולכיכים להקמת משפחה. עקב כך, גדלה הנטייה לנישואי תערובת של נשים יהודיות. לתהליכים אלה יש השלכות מרחיקות לכת על מבנה המשפחה היהודית בימינו. במצב השכיח והנורמטיבי שהיה מקובל לאורך ההסטוריה היהודית התקיימו שני תנאים עיקריים בתחום המשפחה: (א) מרבית האנשים נישאו ו-(ב) הנישואין היו לבן/בת זוג יהודי/ה. כיום הופך מצב זה לאחת מן האפשרויות הקיימות בלבד, בצד שלושה מצבים חילופיים אחרים: לא להינשא כלל, להיות נשוי-לשעבר, או להינשא לבן/בת זוג לא יהודי/ה. אחוז הולך וגדל מתוך בני הדור הצעיר מצוי כיום באחת משלוש החלופות הנ"ל ולא במשפחה יהודית קונבנציונלית. תהליך זה מעורר שאלה כפולה ביחס לדור הבא: ראשית, כמה יולדים יולדו בכלל להורים יהודים, ושנית - האם אותם ילדים שיוולדו יוגדרו כיהודים. שאלה זו היא, אם כן, בעלת שני היבטים: היבט כמותי - רמת הפרייון של הציבור היהודי, והיבט איכותי - אופי הזהות של ילדים הנולדים וגדלים במסגרות משפחתיות מעורבות.

גודל המשפחה ו"הפרייון היהודי למעשה"

אתיחס תחילה להיבט הכמותי. בארצות המפותחות כיום יש להניח שרובו המכריע של הפרייון נשא אופי מתוכנן ומבוקר. כשמתייחסים לרמות הפרייון היהודי הנוכחיות, אין להתעלם מכך שהן משקפות במידה רבה תהליכים כלליים שהחלו לפני כ-40-50 שנה. לאחר תקופה ממושכת של הורדת שערי הילודה, אופיין פרק הזמן שלאחר מלחמת העולם השנייה על-ידי גיאורת בילודה (Baby boom) בכל העולם המערבי. תקופה זו הגיעה לשיאה בצפון אמריקה בסוף שנות ה-50, ואילו בארצות מערב אירופה רק באמצע שנות ה-60 - אם כי ברמת פרייון נמוכה יותר. החל משנות ה-60 המוקדמות בצפון אמריקה או משנות ה-60 המאוחרות ושנות ה-70 המוקדמות במערב אירופה החל תהליך כללי למדי של ירידה ברמות הפרייון השוטף. בסוף שנות ה-70 הגיעו רמות אלה לשפל הנמוך ביותר ששרר אי פעם בחברה המערבית, דבר המצביע על שינוי שאינו רק דמוגרפי במהותו כי אם בעל משמעות תרבותית-קיומית.

רמות הפרייון המקובלות בסוף שנות ה-70 ובמרוצת שנות ה-80 נופלות במידה משמעותית מהמינימום הנדרש לתחלופה בין הדורות, שפירושה שמירה על יציבות במימדי האוכלוסייה לטווח ארוך בתנאים הנוכחיים של תמותה נמוכה. מינימום זה שווה ל-2.1 ילדים בממוצע לכל אישה (ללא הבחנה במצב המשפחתי) וכלי להתחשב בתנועות הגירה. באיטליה ובמערב גרמניה, הנמצאות כיום בקצה הנמוך ביותר של רצף רמות הפרייון בעולם, נע שיעור הפרייון הכולל סביב 1.3 דהיינו: כ-40% פחות מהדרוש כדי לשמור על מימדי האוכלוסייה הנוכחיים לטווח ארוך. בארה"ב רמת הפרייון הכולל היא 1.7-1.8, שיעורים הנופלים אף הם במידה ניכרת משיעור התחלופה הבסיסית.

בתהליך הורדת רמות הפרייון, הקדימו האוכלוסיות היהודיות ברוב הארצות את האוכלוסיות הלא-יהודיות המקבילות, וגם כיום רמות הפרייון של היהודים ברוב הארצות, נמוכות מאלו של חברת הרוב בה הם חיים. במחקרים שונים שערכנו בקהילות יהודיות שונות בתפוצות, נתגלו שיעורי פרייון דומים למדי אצל היהודים: בארה"ב ובקנדה, בצרפת (למרות קליטת יהודים רבים מצפון-אפריקה שהתאפיינו בארצות מוצאם המקוריות בשיעורי ילודה גבוהים), בארצות אחרות באירופה המערבית, באמליט, באוסטרליה ובדרום-אפריקה. שיעור הפרייון הכולל של היהודים ברוב התפוצות (אם מביאים בחשבון את כל הדור ואת כל המצבים המשפחתיים), הוא בסדר גודל של כ-1.5 ילד, או 3 ילדים לכל 2 נשים בממוצע בקרב נשים יהודיות נשואות, שיעור הפרייון הממוצע הוא 2% או אף למטה מזה, דבר המלמד על מימדי משפחה קטנים בממוצע בקרב הציבור היהודי.

יש לציין כי בשנים האחרונות נפוצה מאוד בארצות המערביות התופעה של לידות מחוץ לנישואין, עד להיקף של כ-25%-30% מכל הלידות הראשונות בצרפת ואנגליה, ו-65%-70% מכל הלידות הראשונות בשוודיה. אולם תופעה זו אינה קיימת כמעט בציבור היהודי, השומר עדיין בתחום זה על תפיסה מסורתית יותר. עקב שמרנות זו, חסר באוכלוסייה היהודית תהליך העשוי באופן פרדוקסלי, להעלות

במקצת את שיעורי הילודה.

ההיבט האיכותי של שאלת הפרייון היהודי, הנוגע לזהות הילדים הנולדים בנישואי תערובת, נחקר ונרדן לא מעט בשנים האחרונות, אם כי מנקודות ריאות מחקריות שונות. נתוני המחקרים השונים מצביעים באורח חד-משמעי על כך שרובם המוחלט של הילדים הנולדים במסגרת נישואי תערובת אינם מוגדרים כיהודים על-ידי הוריהם. בחלק די גדול מהמקרים, הגדרת הדת של הילדים היא על פי דתו של ההורה הלא-יהודי; בחלק אחר של המקרים, שאף הוא אינו מבוטל, מוגדרים הילדים כחסרי שייכות דתית כלשהי. קיים גם מיעוט קטן של ילדים מנישואי תערובת (מיעוט ההולך וגדל בהתמדה בארה"ב). המוגדרים כשייכים בו-זמנית לשתי דתות, כגון יהודים וקתולים. קשה במקצת לפרש את משמעותה של תופעה אחרונה זו, אך מן ההכרח להתייחס אליה ולנתח בה רצינות משום שהיא בבחינת עובדה קיימת.

אף על פי שלכאורה עשויים נישואי התערובת לתרום לגידול העם היהודי, וזאת בתנאי שלמעלה ממחצית הילדים הנולדים במסגרת נישואין כאלה ייחשבו או יירשמו כיהודים, הרי הנתונים הקיימים מצביעים בבירור על כך שנישואי התערובת מביאים להפסד מספרי ממש, פחות ממחצית הילדים מנישואי תערובת מוגדרים על-ידי הוריהם כיהודים. לגבי אותם ילדים המוגדרים כיהודים על-ידי הוריהם, נשאלת כמובן השאלה (ממנה התעלמתי לחלוטין בהקשר זה), האם הגדרה עצמית זו, אכן תופסת לאור ההלכה היהודית התהליכיים הקיימים מכל מקום, מהווים רקע להתערורות השאלה "מיהו יהודי" שנדונה בהרחבה במערכת הציבורית הישראלית בשנים האחרונות.

מכלול הנתונים שהוצגו לעיל, המתייחסים הן לצד הכמותי והן לצד האיכותי של הפרייון, מצביעים על תהליך מזורז של הקטנת הפרייון היהודי למעשה. מושג זה מתייחס לכל אותם הילדים הנולדים להורה/הורים ממוצא יהודי, אשר מוגדרים כיהודים בצורה זו או אחרת. תהליך זה מביא לדלדול מתמשך בקבוצות הגיל הצעירות באוכלוסייה היהודית, ומכאן לעליית חלקם היחסי של המבוגרים והקשישים בקרב אוכלוסייה זו. עקב כך, מתרחש בשנים האחרונות תהליך מתמשך של הזדקנות האוכלוסייה היהודית. נוצר מצב שבו האוכלוסייה היהודית מאופיינת בשיעורי ילודה נמוכים יחסית ובשיעורי תמותה הולכים וגדלים. הגידול בשיעורי התמותה אינו משקף בשום פנים הרעה בתנאי החיים או במצב הבריאותי של הציבור היהודי, אלא יש לראותו כפרי עקומת התפלגות הגילים הנוטה כלפי קבוצות הגיל הגבוה. אל המאזן השלילי בין שיעורי הילודה לבין שיעורי התמותה, נלווה מאזן שלילי נוסף, בין מספר לא גדול יחסית של מתגיירים, שהם בבחינת חברים חדשים המצטרפים לקהילה היהודית, לבין זרם חזק יותר של יהודים מתבוללים, המבקשים להינתק מכל שייכות מאורגנת לקהילה היהודית, אם בצורה רשמית ואם בצורה בלתי רשמית ושקטה.

השלכות ותחזית דמוגרפיות

משמעות תהליכים אלה מבחינת העולם היהודי בכללותו היא היווצרות מצב השואף ליגידול אוכלוסייה אפס (Zero Population Growth), ואילו מבחינת יהדות התפוצות פירוש הדבר צמצום אוכלוסייה בלתי פוסק. מנקודות הריאות של מחקר מדעי, תכנון שירותים קהילתיים או דיון ציבורי בנושא, מן ההכרח לבדוק לאן יובילו התהליכים הקיימים תוך פרק זמן של מספר שנים - אם לא יחול בהם שינוי. לצורך זה אציג ממצאים אחרים מתוך מערכת מורכבת של תחזיות אוכלוסין שהוכנו על-ידי פרופ' שמלץ בשנים האחרונות. התחזיות מבוססות על נתונים הנוגעים לסדרה של משתנים רלבנטיים, כגון: גודל האוכלוסייה בהתחלת התקופה והרכבה לפי מין וגיל, שיעורי תמותה, שיעורי ילודה, שיעורי נישואין, תנודות הגירה בינלאומיות ומאזני גיור והתבוללות. מתוך תמונת המצב המתקבלת מן הנתונים המתייחסים לשנת בסיס כלשהי, נעשה ניסיון להעריך מה יהיה גודל האוכלוסייה היהודית כעבור מספר שנים. שנת הבסיס בתחזיות הראשונות שנערכו היתה 1975. כיום, לאחר שחלף למעלה מעשור מאז תחזיות אלה, ניתן לבדוק האם התחזיות לגבי שנת 1985 אכן התאמתה ומה צפוי בהמשך

התהליך. בדיקת התחזיות הללו לאור נתונים אמפיריים מהעשור האחרון מלמדת, שמרביתה של התחזית, לכל הפחות במה שנוגע לתהליכים פנימיים של נישואין, פריז וזוהרת יהודית, היתה מדויקת למדי. קשה הרבה יותר לחיזוי הוא ההיבט של מערכת ההגירה הבינלאומית, המושפע מתמורות כלליות וקצרות טווח בארצות העולם השונות ובמערכת העולמית הגלובלית.

מהי אם כן, התחזית לגבי היקפו והרכבו של העם היהודי בסוף המאה הנוכחית ובראשית המאה ה-21 ראשית, נתייחס לשאלה זו, מבלי לכלול בה את ההשפעה של הגירה בינלאומית, לרבות העלייה החדשה מבריה"מ. ב-1985, שנה המשמשת שנת בסיס מעודכנת לתחזיות, היו בתפוצות כ-9.5 מיליון יהודים, בישראל - כ-3.5 מיליון, ובסך הכל - כ-13 מיליון יהודים בעולם כולו. אם תימשכנה בתפוצות אותן המגמות הדמוגרפיות שהוזכרו לעיל ובתנאים היפוטטיים של איזון בין העלייה לארץ לירידה ממנה, היה קטן בשנת 2000 מספר היהודים בתפוצות בכ 1,300,000 נפש והיה מגיע ל-8,200,000 בלבד. באשר לישראל, על פי אחת מתחזיות הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, המכינה מערכת תחזיות המתעדכנת באורח שוטף, היו בישראל בשנת 2000 כ-4,200,000 יהודים. תוספת זו של כ-700,000 נפש נזקפת כולה לזכות הריבוי הטבעי. מכאן שבשנת 2000 היו נשארים בעולם כולו כ-12,400,000 יהודים, דבר המהווה צימצום צפוי של כ-600,000 נפש לעומת המצב בשנת 1985.

באופן דומה ניתן לערוך תחזיות לשנת 2010. בישראל היה צפוי בשנה זו, בהתאם לתחזיות, בלי עלייה, גידול נוסף של כחצי מיליון יהודים, שהיה מביא לאוכלוסייה יהודית בסדר גודל של כ-4,700,000 לעומת זאת, בתפוצות היה צפוי הפסד נוסף של כ-900,000 נפש ושני כיווני התפתחות אלה במשולב היו מובילים לסך הכל עולמי של כ-12,000,000 יהודים, כלומר ירידה של כמיליון יהודים בכלל האוכלוסייה היהודית בעולם בפרק הזמן שבין 1985 ל-2010.

אמנם אין להתייחס לתחזיות אוכלוסין אלה כאל נבואות, וברור שככל שמתרחקים משנת הבסיס, הולך וגדל מספר הגורמים הבלתי צפויים העלולים להשפיע על התפתחות האוכלוסייה בכיוון זה או אחר. אכן, תאוצת העלייה לישראל משנה את התחזית, לגבי החלוקה בין ישראל והתפוצות. חלקה של האוכלוסייה היהודית בישראל עשוי לגדול יותר מהצפוי, ובמקביל חלקה של התפוצה עלול להצטמק מהר יותר. אין ספק שתהליך הקטנת האוכלוסייה היהודית בתפוצות, שכבר החל מומן, עתיד לקבל לקראת סוף המאה הנוכחית תאוצה נוספת. אכן בשנים הקרובות צפויה החרפה במגמת השינוי בהרכב הגילים של האוכלוסייה היהודית, המתבטא בהקטנת קבוצות הגיל הצעירות וגידול חלקם של הקשישים.

התמונה העתידית המצטיירת רחוקה מלהניח את הדעת. לא זו בלבד שמספר היהודים בתפוצות הולך ופוחת, אלא שגם הרכב הגילים נעשה קשיש יותר ואף התשתית הרעיונית והגיבוש היהודי-קהילתי מתרופפים בהדרגה בשולי הקהילות היהודיות. דברים אלה אמורים לגבי חלק ניכר של יהדות התפוצות והם משקפים מגמות כלל-עולמיות רחבות והלכי-רוח ודפוסיים כוללים. עם זאת, אין בהכללה זו כדי לסתור את העובדה שקיימים כיום מגורים בציבור היהודי העוברים תהליך הפוך של גידול מספרי וביסוס התשתית המוסדית היהודית, החברתית והחינוכית. באופן סכימטי ניתן לראות את יהדות התפוצות כמורכבת מגרעין מרכזי, אשר מצטיין בשמירת הזיקה ליהדות ואף בדיוקה, מול רוב דומם הממוקם סביב גרעין מרכזי זה. זיקתו של רוב דומם זה ליהדות ברורה, אך חלשה יותר. עוד יותר מרוחקים הם היהודים הנמצאים בפריפריה, אשר בקירבם פועלים תהליכי ההתבוללות וההתנתקות ביתר שאת, עד ליציאת חלק מהם ממאגר האוכלוסייה היהודית.

השלכות על העלייה לארץ

התהליכים עליהם עמדנו כאן, לא זו בלבד שהם מערערים את התשתית הקיומית של האוכלוסייה היהודית בתפוצות, אלא נושאים בחובם השלכות משמעותיות לגבי הסיכוי לעלייה עתידית של יהודים לישראל. התמורות באוכלוסייה היהודית בתפוצות הן כאמור בעיקר בשני כיוונים: מצד אחד

התבוללות והדקנות, הפועלות לצמצום היקף האוכלוסייה היהודית, ומצד שני - התחזקות מסוימת בתשתית הארגונית והחברתית המקומית בכמה קהילות. שני כיווני ההתפתחות הללו (כולל השני שהוא בעל אופי חיובי במהותו), אין בהם כדי להביא לגידול העלייה לישראל.

בטרם נתייחס בקצרה לתופעה המשמעותית של חידוש העלייה מבריה"מ, מן הראוי להפנות את תשומת לבנו לתהליכי העלייה מהארצות בעלות משטר של הגירה חופשית. בדיקת הנתונים על מימדי העלייה ממדינות המערב בתקופות שונות העלתה שאין קשר מובהק בין המצב הכלכלי, הפוליטי והבטחוני במדינת ישראל לבין שינויים במימדי העלייה משנה לשנה. רמת האינפלציה, גובה השכר הריאלי, מצב הדיור, שקט או אלימות חברתית ואינדקסורים סוציו-כלכליים ישראלים אחרים אינם קשורים קשר מובהק עם מספר העולים באותה השנה או שנה לאחר מכן. יתרה מזו, לבעיות בטחון בישראל לא היתה השפעה שלילית על רמות העלייה - לפחות לא בטווח של השנים הסמוכות לאירועים בטחוניים שהיו בעבר. לעומת זאת, אינדקסורים של המצב הסוציו-כלכלי, הפוליטי והבטחוני בארצות מוצאם של העולים בתפוצות, קשורים קשר ברור למימדי העלייה ארצה ועשויים לשמש מנבאים טובים למדי של המשך התפתחותה. ניתוח רב-משטני מורה על המשך המגמות הנוכחיות של עלייה מועטת מארצות המערב, ועל השפעה שולית למדי של עלייה זו, על גודלה והרכבה של האוכלוסייה היהודית במדינת ישראל.

ניתוח העלייה מבריה"מ במהלך עשרים השנים האחרונות (עד 1989) מצביע על תופעה אופיינית שנתגלתה קודם לכן גם בעלייה מארצות מצוקה אחרות: עזיבת היהודים נעשית בגלים, כאשר בגל הראשון עוזבים בדרך כלל יהודים בעלי מניעים אידיאולוגיים (דתיים ו/או לאומיים) הפונים לישראל; בשלבים מאוחרים יותר עוזבים יהודים שמניעיהם האידיאולוגיים חלשים יותר, כאשר חלק הולך וקטן מהם פונה במשך הזמן לישראל והשאר מהגרים לארצות אחרות במערב. דוגמאות של תהליכים מאוד דומים בתפתחותם ניתן למצוא מאז תום מלחמת העולם השנייה, ביציאת היהודים ממצרים וכן ביציאה מארצות המאגרב ומארצות אחרות. למרות השוני בסיטואציות הספציפיות, המודלים הללו דומים למדי לאלו של העלייה מבריה"מ בשנות ה-70 וה-80.

במחקרים שהישוו את תכונות העולים ארצה מקרב יהודי בריה"מ לעומת תכונות ה'נושרים', נתגלה שהעולים מתאפיינים יותר במניעים לאומיים-ציוניים בעוד שה'נושרים' עזבו את בריה"מ יותר מטעמים כלכליים ואינדיבידואליסטיים, כמו שאיפה לקידום בקריירה, או נייודות מקצועית. גם בעליות ובהגירות האחרות של היהודים מאיראן, ארגנטינה ודרום-אפריקה, במשך עשרים וחמש השנים האחרונות, ניתן לגלות איפיונים דומים.

במידה מסוימת, העלייה החדשה מבריה"מ מאשרת את מה שהיה ידוע מהנסיון הקודם: (א) העלייה מגיבה ראשית כל לתנאים הקשים, הבלתי יציבים והמסוכנים בארץ המוצא (בריה"מ). ללא קשר עם התנאים האובייקטיביים הצפויים בארץ היעד (ישראל); (ב) מימדי העלייה מושפעים על-ידי המיגבלות במספר המהגרים המורשים להיכנס לארצות יעד חילופיות, לרבות ארה"ב; (ג) ראשיתו של גל העלייה החדש סלקטיבי מבחינת אופיו התרבותי (אחוז הווגות המעורבים שבתוכו קטן מאוד) והדמוגרפי (יש בו הרבה יותר זוגות צעירים וילדים מאשר באוכלוסייה היהודית בבריה"מ); (ד) התכונות הסוציו-דמוגרפיות של העולים - לרבות אחוז האקדמאים הגבוה ושיעור הפריון הנמוך מאוד, משקפים את הידוע על יהודי התפוצות בכלל, ויהודי בריה"מ בפרט.

מה שמעטים ראו מראש, כמובן, היתה קריסתו של המשטר הסובייטי, אשר מתלווה למשבר הכלכלי ולהתערורות הגורמים האנטישמיים המדרבנים את ההגירה היהודית מבריה"מ. מכאן, ניתן להסיק שמאגר היוצאים הפוטנציאליים גדל בהרבה לעומת המצב שהיה קיים קודם לכן. אין זה אומר לגבי

* שאלות שנשאלו ע"י חברי תחוג וחזשובות שניתנו ע"י המרצה עם סולם 'חרצאן'

מספר היהודים הנתורים המעוניינים לעזוב אשר יעדיפו לפנות ליעדים אחרים מלבד ישראל, אם הדבר ינתן להם. התנאי לכך הוא כמוכּן שיעדים חלופיים אלה יהיו פתוחים להגירה יהודית. באשר למצב בארץ, תנאי הקליטה בה, עשויים להשפיע במידה משמעותית על המשך העלייה, אולם אין בהם כדי להביא לשינוי מוחלט כאשר מדובר על מצוקה עמוקה ועל בריחה מארץ מוצא עוינת. ההשפעה תהא גדולה יותר לגבי העלייה הסלקטיבית יותר מארצות בעלות מצב רווחה יחסית, לרבות ארצות המערב לגבי עלייה זו, המגמות אשר להערכתי ימשיכו להתקיים גם בשנים הבאות, מצביעות על היקף מצומצם, ומוטיבציה חיובית מבחינה יהודית.

עקב כך, רצוי שהתפיסה התיכנונית לגבי גידול האוכלוסייה היהודית בישראל של שנות ה-90, לא תתבסס רק על הערכת מצב של המשך סדיר ואוטומטי של עלייה בקנה מידה גדול. דרושה פרספקטיבה מורכבת יותר, המשלבת בתוכה אספקטים דמוגרפיים וחברתיים שונים. העיקר בנוגע לעלייה, הוא קליטה מוצלחת ויציבה לטווח הארוך. זה מחייב פתרון של בעיות הדיור והתעסוקה ברמות סבירות. יתרה מזו, אחד הלכחים המעניינים והרלוונטיים מהעבר הוא, שקליטת העולים במרחב החברתי הישראלי מתבטאת גם על-ידי שינוי בנורמות ההתנהגות הדמוגרפיות, בשנים קודמות, פריזון העולים, יוצאי אירופה, שהיה נמוך מאוד בחו"ל, גדל ביחד עם צבירת וותק בארץ ע"י העולים עצמם. תהליך דמוגרפי דומה, צפוי שיתרחש גם אצל העלייה החדשה מבריה"מ, בתנאי שיווצרו התנאים הסוציו-כלכליים המינימאליים הנחוצים.

הלקח הכולל של הערות אלה הוא שמדיניות קליטת העלייה תצטרך בעתיד לשלב את הדאגה המיידית לצרכים התומריים והתרבותיים של העולה, יחד עם מרכיבים של מדיניות חברתית המיועדים לתמוך בתהליכים המשפחתיים המסורתיים של נישואין וגידול ילדים.

שאלות ותשובות

ש. מה משקלו של הציבור הדתי מבחינת התהליכים הדמוגרפיים שצוינו?

ת. מנקודת ריאות הסטורית, משקל הציבור הדתי-מסורתי בתוך כלל האוכלוסייה היהודית הלך והצטמצם במשך הדורות, כתוצאה מתהליכי חילון והתבוללות. לפי אומדנים שוטפים מונה כיום הציבור המכונה 'אורתודוקסי' בין 8% ל-10% מתוך כלל יהודי ארצה לכאורה. חלקם של האורתודוקסים בקרב כלל היהודים הולך וגדל, וזאת הן כתוצאה משיעורי התבוללות נמוכים ביותר והן עקב שיעורי פריזון גבוהים יחסית לקבוצות יהודיות אחרות. מספר הילדים הממוצע למשפחה אורתודוקסית בארצה כיום נע בין 3 ל-4. מספר זה אמנם גבוה פי שניים ויותר מזה של היהודים הלא אורתודוקסים בארצה, אך אינו שונה במידה רבה מן הפריזון הכולל של האוכלוסייה היהודית בישראל בכללותה, כולל לא-דתיים. הפריזון של האוכלוסייה החרדית בישראל לעומת זאת, גבוה במידה ניכרת לא רק מזה של כלל האוכלוסייה היהודית בישראל אלא גם מזה של האורתודוקסים בארצה מכל מקום, אם ימשכו ההבדלים הדמוגרפיים השוררים כיום, ילך ויגדל חלקם של האורתודוקסים בתוך האוכלוסייה היהודית.

תהליך בעל השפעה הפוכה היה לאורך זמן המעבר של ילדים למשפחות אורתודוקסיות אל דפוסיות זהות יהודית אחרים - 'קונסרבטיבים' ו'רפורמים' בארצה וסתם 'לא דתיים' בארצות אחרות. כך, במאזן כולל, משקלן של השכבות הדתיות יותר בציבור יהודי לא השתנה באופן יסודי ואף ירד במשך הזמן.

ש. מה הם, בהקשר זה, הנתונים הבסיסיים על החינוך היהודי בתפוצות?

ת. במחצית הראשונה של שנות ה-80, בין 40% ל-45% של הילדים היהודים בני 3 עד 17 למדו באופן

שוטף בבית-ספר יהודי, יומי או מוסף, באחת מארצות הגולה. בארה"ב, כ-24% מהילדים קיבלו חינוך יהודי במסגרת בית ספר יומי (Day School) או ישיבה, כ-30% נוספים קיבלו חינוך יהודי במסגרות משלימות - לימודי אחר הצהריים (Afternoon School), או בית-ספר הפועל יום אחד בשבוע (Sunday School). בעוד שמרבית החינוך היומי מאורגן על-ידי התנועה האורתודוקסית, הרי מרבית החינוך המשלים מאורגן וממומן על-ידי התנועה הקונסרבטיבית או הרפורמית. מספר הילדים המקבלים חינוך יהודי יומי בארה"ב גדול יותר מאותם 8%-10% המשתייכים לפלג האורתודוקסי. אולם, יחד עם זאת, יש להדגיש שמדובר על מיעוט מתוך כלל הילדים היהודים. אחוז הילדים המקבלים חינוך יהודי פורמלי אי-פעם במשך חייהם מגיע כנראה לכ-70%-75%, כולל תקופות שהות קצרות ביותר במערכת החינוכית.

ש. המרצה ציין שבארה"ב יש מגמה להגירת יהודים מהמזרח למערב, כמו כן צויין שאחוז הגירושין במערב גבוהים יחסית למזרח. האם ניתן להבין מכך שההגירה למערב גורמת לגירושין בין היהודים?

ת. ההבדלים הניכרים הקיימים בארה"ב בין המזרח למערב, הן בתחום הגירושין והן בתחום נישואי התערובת, ניתנים להסבר בשתי דרכים:

(א) אותם יהודים הנוטים להגר ממזרח למערב נוטים גם להתגרש ולהינשא ללא-יהודים במידה רבה יותר מיהודים שנטייתם להגר מועטת. גם אלמלא היו מהגרים, היה ליהודים אלה סיכוי רב יחסית להתגרש ולהינשא בנישואי תערובת;

(ב) קיימים הבדלים מהותיים בתרבות האזור המזרחי והאזור המערבי בארה"ב, מכאן שאנשים המהגרים למערב עלולים לשנות את התנהגותם בהתאם לתרבות האזור אליו עקרו. משקלם היחסי של כל אחד משני הגורמים הנ"ל בהסבר ההבדלים שבין דפוסי ההתנהגות של יהודים במזרח ובמערב הוא נושא לבדיקה אמפירית.

ש. מה הן המגמות השוררות בקרב יהדות בריה"מ, והאם הן דומות לאלו שצויינו לגבי היהודים בעולם המערבי?

ת. הנתונים הסטטיסטיים הקיימים על יהודי בריה"מ הם כמובן חלקיים, אולם ניתן לראות מתוכם שגם בארץ זו, כמו בארצות המערב, מאופיינים היהודים בעיור, אקדמיזציה והתמחות מקצועית. גם אחוז נישואי התערובת בבריה"מ (כ-50% מהזוגות החדשים), דומה מאוד לזה של כמה ארצות במערב. המגמות הדמוגרפיות הבסיסיות בקרב יהודי בריה"מ כיום אינן איפוא שונות במהותן מאלו הקיימות אצל יהודי המערב, אם כי בבריה"מ, התהליכים המביאים לצמצום במספר היהודים, חזקים וקיצוניים יותר. אחת המסקנות הנובעות מכך היא שטיב המשטר הפוליטי אינו כל כך קריטי לגבי התהליכים הסוציו-דמוגרפיים הבסיסיים המאפיינים את היהודים באשר הם. היהודים פועלים בכל מקום במסגרת האילוצים המוכתבים להם בתוקף היותם קבוצת מיעוט קטנה למדי מתוך סך-כל האוכלוסייה.

ש. מה הם שיעורי ההתבוללות כיום בארץ, ומהי התחזית בנדון לגבי העשורים הראשונים של המאה הבאה?

ת. היות ובמדינת ישראל, אין מבחינה דוקית אפשרות לנישואין אזרחיים, לא קיים המכשיר הטכני המאפשר עריכת נישואי תערובת. יחד עם זאת, יש זוגות מעורבים שנישאו בחו"ל ועלו ארצה וזוגות מעורבים של ישראלים המתחתנים בחו"ל. מספר המקרים מסוג זה מצומצם למדי. להערכתני, אחוז היהודים הנישואים בנישואי תערובת בארץ אינו רחוק מ-1%, לעומת 30%-35% בתפרוצות.

ש. מהו המאזן הדמוגרפי של האוכלוסייה היהודית בפרספקטיבה של שיעורי הירידה?

ת. שיעורי הירידה כיום (מספר היורדים ל-1,000 תושבים) נמוכים יותר מאשר בסוף שנות ה-40 ובשנות ה-50 אולם החל משנות ה-60, מסתמן גידול מתון אך עקבי בהיקף הירידה מהארץ, וזאת אם מתעלמים מתנודות קצרות טווח בשנות ה-80, עד ל-1988, מימדי הירידה והעלייה השתנו. ב-1989 החלה התעוררות בקצב העלייה שהגיעה לשיאה ב-1990. ניתן למנות שלושה סוגי מניעים בסיסיים לירידה מהארץ:

(א) המניע הכלכלי - הפרדוקס הוא שמרגע שהושגה נורמליזציה בהסטוריה היהודית תודות להקמתה של מדינת ישראל, קיימות גם בארץ, כמו בארצות אחרות בעולם, תופעות של הגירה כתגובה לגורמים כלכליים שליליים. אפשר לראות בגורמים כלכליים אלה המניע העיקרי לירידה בימינו.

(ב) המניע הבטחוני - שהוא יותר יהודי למדינת ישראל.

(ג) אי-קליטת עלייה - במקביל לזרם העולים הנכנסים, ישנה יציאה החוצה של יהודים שלא הצליחו להיקלט. גורם זה היה בעל משקל בתקופת העליות הגדולות וכיום, בנסיבות של גאות העלייה, משקלו יכול שוב לגדול.

כרקע לכל אלה, מסתמן תהליך כרסום מסוים וארוך טווח בזהות היהודית והישראלית של רבים מבני הנער בארץ. התמודדות עם התהליך הזה היא אתגר מרכזי למדינה.

ש. האם ובאיזו מידה הושפעה רמת הפרייון בקרב האוכלוסייה היהודית בצרפת משני גורמים: מחד ההגירה של יהודים מצפון-אפריקה לצרפת, ומאידך מדיניות עידוד הילודה של הממשלה?

ת. באשר להשפעת ההגירה של יהודים מצפון-אפריקה לצרפת, התברר שהמהגרים התאימו עצמם במהירות לנוהגי הנישואין המקובלים אצל יהודי צרפת הוותיקים ממוצא אירופי ולנורמות הפרייון הנהוגות באוכלוסייה הכללית בצרפת. תוך פחות מ-20 שנה מאז הגיעם לצרפת, ירד פרייוןם של היהודים יוצאי צפון אפריקה לרמה כמעט זהה לזו של יתר יהודי צרפת.

מדיניות עידוד הילודה בצרפת ובארצות אחרות, בעיקר במזרח אירופה, אכן השפיעה בכיוון של הגדלת הפרייון. בעוד שצרפת היתה בעבר המדינה בעלת הפרייון הנמוך ביותר באירופה לפני הנהגת מדיניות זו, הרי שכיום צרפת היא המדינה בעלת הפרייון הגבוה ביותר במערב אירופה, אם כי רמת הפרייון במונחים מוחלטים עדיין נמוכה. הלקח העיקרי הוא שבצרפת נשמרה יציבות ברמת הפרייון, בעוד שבמדינות אחרות במערב אירופה (לרבות איטליה וגרמניה המערבית), הפרייון ירד למינימום. בגרמניה המזרחית, שם נקטה הממשלה במדיניות של עידוד ילודה, רמת הפרייון הממוצעת היתה גבוהה בחצי ילד לעומת גרמניה המערבית בה לא הונהגה מדיניות מעין זו (1.8 בגרמניה המזרחית לעומת 1.3 בגרמניה המערבית). הפרש של חצי ילד, אם כי הוא לכאורה קטן ביותר, עשוי להצטבר במשך כמה עשורים למיליוני אנשים. נתונים אלה מעידים על כך, שאם אין במדיניות עידוד הילודה כדי להביא לרמות פרייון גבוהות, הרי שהיא מסוגלת לבלום הידרדרות הפרייון לרמות נמוכות מאד.

ביבליוגרפיה

- דלה-פרגולה, סרג'ו (1983). עלייה, ירידה ובעיות דמוגרפיות אחרות, בתוך חראבן, א. (עורך) האמנם קשה לחיות ישראלית? ירושלים, מוסד ואן ליר, ע' 256-255.
- דלה-פרגולה, סרג'ו (1983). הנדסה לישראל מארצות מערביות - תוצאות ניתוח ראשוניות, בתוך יהדות ואגנז, שנתון לעיון ולמחקר. כרך א' ע' 319-341.
- דלה-פרגולה, סרג'ו (1988). הערך תזיח עלייה חמונית, בתוך חראבן, א. (עורך) בדרך לשנת 2000: עיד מלחמה או לקראת שלום? ירושלים, מוסד ואן ליר, ע' 58-37.
- Altshuler, Mordechai (1987). *Soviet Jewry Since the Second World War: Population and Social Structure*. Westport, Greenwood Press. (1976). *Studies in Population and Urban Demography*, no. 5).
- Bachi, Roberto (1977). *Population Trends of World Jewry*. Jerusalem, The Hebrew University. (Jewish Population Studies, no. 9).
- Bachi, Roberto (1977). *The Population of Israel*. Jerusalem, CICRED Series, 1974 World Population Year. (Jewish Population Studies, no. 11).
- Bachi, Roberto (1987). *World Jewish Population: Trends and Policies*. Paper presented at Symposium on World Jewish Populations Research and Policies. Jerusalem.
- Bensimon, Doris, and DellaPergola, Sergio (1984). *La population juive de France: socio-démographie et identité*. Jerusalem, The Hebrew University, The Institute of Contemporary Jewry, and Centre National de la Recherche Scientifique, Paris. (Jewish Population Studies, no. 17).
- DellaPergola, Sergio (1983). *La trasformazione demografica della diaspora ebraica*. Torino, Loescher.
- DellaPergola, Sergio (1986). *Aliya and Other Jewish Migrations: Toward an Integrated Perspective*, in: U.O. Schmelz and G. Nathan, *Studies in the Population of Israel in Honor of Roberto Bachi*. Jerusalem, The Hebrew University, Magnes Press, pp. 172-209 (Scripta Hierosolymitana, no. 30).
- DellaPergola, Sergio (1987). *Recent Trends in Jewish Marriage*. Paper presented at Symposium on World Jewish Population: Research and Policies. Jerusalem.
- DellaPergola, Sergio, and Dubb, Allie A. (1988). *South African Jewry: A Sociodemographic Profile*. *American Jewish Year Book*, Vol. 88, pp. 59-140.
- DellaPergola, Sergio, and Schmelz, Uziel O. (1989). *Demographic Transformation of American Jewry: Marriage and Mixed Marriage in the 1980s*. *Studies in Contemporary Jewry*, Vol. 5, Oxford/New York, Oxford University Press, pp. 169-200.
- Genuth, Nitzza, DellaPergola, Sergio and Dubb, Allie A. (1983). *First Census of Jewish Schools in the Diaspora: 1981/2-1982/3; International Summary*. Jerusalem, The Hebrew University, Project for Jewish Educational Statistics. (Research Report no. 3).
- Goldscheider, Calvin, and Zuckerman, Alan S. (1984). *The Transformation of the Jews*. Chicago, The University of Chicago Press.
- Goldstein, Sidney (1987). *The Demographics of American Jewry*. Paper presented at Symposium on World Jewish Population: Research and Policies. Jerusalem.
- Mayer, Egon (1983). *Children of Intermarriage: A Study in Patterns of Identification and Family Life*. New York, The American Jewish Committee, Institute of Human Relations.
- Ritterband, Paul, and Cohen, Steven M. (1984). *The Social Characteristics of the New York Area Jewish Community, 1981*. *American Jewish Year Book*, Vol. 84, pp. 128-161.
- Schmelz, Uziel O. (1981). *Jewish Survival: The Demographic Factors*. *American Jewish Year Book*, Vol. 81, pp. 61-117.
- Schmelz, Uziel O. (1981). *World Jewish Population: Regional Estimates and Projections*. Jerusalem, The Hebrew University. (Jewish Population Studies, no. 13).
- Schmelz, Uziel O. (1984). *Aging of World Jewry*. Jerusalem, The Hebrew University and the Brookdale Institute of Gerontology. (Jewish Population Studies, no. 15).
- Schmelz, Uziel O. (1987). *World Jewish Population in the 1980s: A Short Outline*. Paper presented at Symposium on World Jewish Population: Research and Policies. Jerusalem.
- Schmelz, Uziel O. and DellaPergola, Sergio (1983). *The Demographic Consequences of U.S. Jewish Population Trends*. *American Jewish Year Book*, Vol. 83, pp. 141-187.
- Schmelz, Uziel O. and DellaPergola, Sergio (1985). *The Demography of Latin American Jewry*. *American Jewish Year Book*, Vol. 85, pp. 51-102.
- Schmelz, Uziel O. and DellaPergola, Sergio (1988). *Basic Trends in American Jewish Demograph*. New York, The American Jewish Committee, Institute of Human Relations. (Jewish Sociology Papers, no.3).
- Schmelz, Uziel O. and DellaPergola, Sergio (1990). *World Jewish Population, 1988*. *American Jewish Year Book*, Vol. 90, pp. 514-532.
- Schmelz, Uziel O. DellaPergola, Sergio and Avner, Uri (1990). *Ethnic Differences Among Israeli Jews: A New Look*. *American Jewish Year Book*, Vol. 90, pp. 3-204.